অধ্যায় ৪ ঃ অসমীয়া ভক্তি সাহিত্যৰ বৈশিষ্ট্য আৰু ধাৰা

অধ্যায় গাঁথনি

৪.১ উদ্দেশ্য
৪.২ পৰিচয়
৪.৩ অসমীয়া ভক্তি সাহিত্য ঃ চমু পৰিচয়
৪.৩.১ অসমীয়া ভক্তি সাহিত্যৰ সাধাৰণ বৈশিষ্ট্য
৪.৪ ভক্তি সাহিত্যৰ ধাৰা
৪.৪.১ সগুণ ভক্তিধাৰা
৪.৪.২ নিৰ্গুণ ভক্তিধাৰা
৪.৫ ভক্তি সাহিত্যৰ সামাজিক অভিব্যক্তি
৪.৬ নৈতিক আৰু আধ্যাত্মিক উৎকৰ্ষ সাধনত ভক্তিৰ ভূমিকা
৪.৭ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ
৪.৮ অধিক জানিবলৈ
৪.৯ অগ্রগতিৰ খতিয়ান (কৱল ৰূপৰেখা)
৪.১০ আৰ্হি প্রশ্ন

৪.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি—

- ভক্তি সাহিত্য সম্পর্কে এটি স্পষ্ট ধাৰণা লাভ কৰিব।
- ভক্তি সাহিত্যৰ সাধাৰণ ধাৰাসমূহৰ বিষয়ে জানিব।
- সগুণ ভক্তিধাৰা আৰু নিৰ্গুণ ভক্তি ধাৰাৰ পৰিচয় লাভ কৰিব।
- ভক্তি সাহিত্যৰ সৈতে সমাজৰ সম্পর্ক নিৰূপণ কৰিব পাৰিব।
- ভক্তি সাহিত্যই জনসাধাৰণৰ আধ্যাত্মিক বিকাশত গ্রহণ কৰা ভূমিকা সম্পর্কে জানিব পাৰিব।
- ৰামভক্তি আৰু কৃষ্ণ সম্পর্কে সম্যক ধাৰণা লাভ কৰিব।
- ভক্তিৰ যোগেদি সামাজিক পৰিৱর্তন কেনেদৰে সম্ভৱ সেই কথা আলোচনা কৰিব পাৰিব।

৪.২ পৰিচয়

স্নাতকোত্তৰ অসমীয়া দ্বিতীয় যান্মাসিকৰ বাবে যুগুত কৰা ঐচ্ছিক-২ 'ভক্তি সাহিত্য' পাঠ্যবিষয়ৰ এইটো চতুর্থ অধ্যায়। অধ্যায়টোৰ নাম 'অসমীয়া ভক্তি সাহিত্যৰ বৈশিষ্ট্য আৰু ধাৰা'। ইয়াৰ আমাৰ অধ্যায়কেইটাত ভক্তিনো কি, ভক্তিৰ স্বৰূপ, ভক্তিৰ বিকাশৰ লগত জড়িত

নানান কথাৰ সম্ভেদ পালে। এই অধ্যায়টোত আমি অসমীয়া ভক্তি সাহিত্যৰ বিষয়ে পঢ়িবলৈ পাম।

৪.৩ অসমীয়া ভক্তি-সাহিত্য ঃ চমু পৰিচয়

অসমীয়া ভক্তি সাহিত্য বুলিলে প্ৰাক শংকৰী, শংকৰী আৰু শঙ্কৰোত্তৰ যুগৰ বিস্তৃত সাহিত্যৰাজিক সামৰি লয়। প্ৰাক শঙ্কৰী যুগতেই *ৰামায়ণ, মহাভাৰত,* পুৰাণ আদিৰ অনুবাদৰ যোগেদি ভাৰতীয় সাহিত্যৰ সৈতে অসমৰ জনসাধাৰণক পৰিচয় কৰাই দিয়াৰ প্ৰয়াস আৰম্ভ হয়। হেম সৰস্বতীৰ *প্ৰহ্লাদ চৰিত্ৰত* ভক্তিৰ মাহাত্ম্য প্ৰকাশিত হৈছে। অনুৰূপভাৱে হৰিবৰ বিপ্ৰৰ যুদ্ধকাব্য কেইখনতো কৃষ্ণভক্তিৰ মাহাত্ম্যৰ পৰিচয় পোৱা যায়।

জানি থোৱা ভাল

প্ৰাক শংকৰী যুগৰ সময়ছোৱাত অসমত শৈৱ, শাক্ত প্ৰভৃতি ধৰ্মৰ যথেষ্ট প্ৰভাৱ আছিল। আনকি শঙ্কৰদেৱৰ সমসাময়িক কালছোৱাতো শাক্ত-তান্ত্ৰিক আৰু শৈৱধৰ্মই বিশেষ প্ৰাধান্য লাভ কৰিছিল। দৈতাৰি ঠাকুৰে লিখিছে ঃ

'ইদেশত পূৰ্বকালে নাছিল ভকতি।
নানাধৰ্ম ধৰ্ম লোকে কৰিল সম্প্ৰতি।।
নানা দেৱ পূজয় কৰয় বলিদান।
জান ছাগ পাৰ কাটে অসংখ্য প্ৰমাণ।।'

(গুৰুচৰিত, পদ ৭৪২)

গতিকে শঙ্কৰদেৱৰ পূৰ্বতে বৈষ্ণৱ, শৈৱ, শাক্ত আদি ধৰ্মীয় সাধন-পদ্ধতি মূলতঃ তান্ত্ৰিক আচাৰৰ দ্বাৰা নিয়ন্ত্ৰিত হৈছিল। সেই সময়ৰ তান্ত্ৰিক বৈষ্ণৱ পন্থৰ বিষয়ে মাধৱদেৱে এনেদৰে লিখিছে ঃ

'অন্ন লানি কিছু নকৰে বিচাৰ
জাতিকুল ভৈল ভ্ৰষ্ট।
বৈষ্ণৱৰ বেশ ধৰিয়া ফুৰয়
বেদ পথ কৰি নষ্ট।।'

শঙ্কৰী যুগত এফালেদি *ভাগৱত পুৰাণ, হৰিবংশ* আদিৰ অনুবাদ, আনহাতেদি মনসাকাব্যৰ সৃষ্টিৰ যোগেদি বৈষ্ণৱ আৰু শাক্তভক্তিৰ নিদৰ্শন পৰিস্ফুট হয়। শঙ্কৰোত্তৰ কালছোৱাত শৈৱ আৰু শাক্ত সাহিত্যই বিশেষ প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰে। শংকৰদেৱৰ সমসাময়িক পীতাম্বৰৰ চণ্ডী আখ্যান আৰু পৰৱৰ্তী কালত ৰুদ্ৰসিংহৰ *শিৱপুৰাণ, ৰমানন্দ দ্বিজ, ৰুচিনাথ কন্দলি* আদিৰ *মাৰ্কণ্ডেয় পুৰাণ* আৰু *শ্ৰীশ্ৰীচণ্ডী* আদিয়ে শৈৱ ভক্তিধাৰাৰ বিকাশত অৰিহণা যোগায়। আনহাতে মঞ্জনৰ

মধুমালতীৰ অনুবাদ, *চাহাপৰী উপাখ্যান* আৰু আজানপীৰকে প্ৰমুখ্য কৰি অন্যান্য চুফীবাদী কবিসকলৰ জিকিৰ জাতীয় গীতে এই ধাৰাৰ বিকাশত বিশেষ অৰিহণা যোগায়।

ভক্তি হৈছে ভগৱানৰ প্ৰতি পৰম অনুৰক্তি। সেয়ে ভক্তিক পৰম প্ৰেমৰূপা বুলি কোৱা হৈছে। ভক্তিয়ে ভগৱানৰ যিকোনো সাকাৰ আৰু নিৰাকাৰ ৰূপৰ উপাসনাৰ আভাস দাঙি ধৰে।

ভগৱানক লাভ কৰিবৰ কাৰণে যুগ যুগ ধৰি ভক্ত সমাজত বিভিন্ন পথ অৱলম্বন কৰা দেখা যায়। জ্ঞান, কৰ্ম, যোগ আৰু ভক্তি প্ৰভৃতি মাৰ্গ বা সাধন পদ্ধতিৰ ভিতৰত ভক্তিকেই স্থান দিয়া হৈছে। ভক্তিধৰ্মত ভক্ত আৰু ভগৱানৰ মাজত নিবিড় সম্পৰ্ক স্থাপন হোৱা দেখা যায়।

ভক্তি বুলিলে যিকোনো উপাস্য দেৱতাৰ ভক্তিক বুজায়। গতিকে শৈৱ, শাক্ত, বৈষ্ণৱ ইত্যাদি সামান্য প্ৰভেদ থাকিলেও ভক্তি পৰম প্ৰেমৰূপা।

অসমত বৈষ্ণৱ আদৰ্শ অতি প্ৰাচীন। খ্ৰীষ্টাব্দ পঞ্চম শতিকামানৰ পৰাই অসমত বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ ধাৰাবাহিক ইতিহাস পোৱা যায়। প্ৰাক-শঙ্কৰী যুগৰ ভালেমান স্থাপত্য-ভাস্কৰ্যত বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ অৱস্থিতি প্ৰকাশ পোৱা হৈছে। নৱম আৰু দশম শতিকাৰ দেওপানিৰ বৰাহ বিষ্ণুমূৰ্তি, দশম-একাদশ শতিকাৰ ডিব্ৰুগড়ত পোৱা পিতলৰ বিষ্ণুমূৰ্ত্তি, শিৱসাগৰত পোৱা শিলৰ মূৰ্ত্তি, অষ্টম-নৱম শতিকাৰ শুক্ৰেশ্বৰ বিষ্ণু জনার্দন মূৰ্ত্তি আদিৰ কথা এই প্ৰসঙ্গত উল্লেখনীয়।

শঙ্কৰদেৱৰ পূৰ্বতে অসমত সাত্ত্বত ধৰ্ম, সনাতন ধৰ্ম, বৈষ্ণৱ ধৰ্ম ইত্যাদি বিভিন্ন ৰূপত বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ প্ৰচলন আছিল। সেই বাবেই মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱ প্ৰচাৰিত ধৰ্মক নৱ-বৈষ্ণৱ ধৰ্ম আখ্যা দিয়া হৈছে।

শঙ্কৰদেৱে জাতিভেদ, বৰ্ণ-বৈষম্য দূৰ কৰি ভক্তিৰ যোগেদি এখন সমতাপূৰ্ণ সমাজ গঠনৰ পোষকতা কৰিছিল। ভক্তিৰ যোগেদি জনসাধাৰণৰ মানসিক উৎকৰ্ষ সাধনৰ কাৰণে তেওঁ কেইবাগৰাকীও ধৰ্মাচাৰ্য নিয়োগ কৰিছিল। তেওঁ জনজাতীয় মূলৰ গাৰো, মিৰি, ভোট, নগা আদি সকলো লোককে বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ অংশীদাৰ কৰিছিল। শঙ্কৰদেৱৰ ধৰ্মমতত নাৰায়ণ চৈতন্যময় শুদ্ধৰূপ হৰি আৰু তেঁৱেই 'সৰ্ব অবতাৰৰ কাৰণ নাৰায়ণ'।

অসমত শৈৱ আৰু শাক্ত ধৰ্মৰ পৰম্পৰা অতি প্ৰাচীন। মহাভাৰতৰ যুগৰে পৰাই ইয়াত শৈৱ আৰু শাক্ত উপাসনাৰ আভাস পোৱা যায়। নৰকাসুৰৰ ৰাজ্যভিষেকৰ সময়ত এই দেশত অধিষ্ঠাত্ৰী দেৱীৰ মৰ্যাদা লাভ কৰিছিল কামাখ্যাই। অৱশ্যে গুপ্ত ৰূপত শিৱৰ উপাসনাও সমানেই চলিছিল। পুৰণি অসমৰ ৰাজত্ব কৰা বৰ্মন, শালস্তম্ভ, পাল, আহোম, কোচ আদি ৰাজবংশৰ ৰজাসকলে শৈৱ আৰু শাক্তধৰ্মৰ পৃষ্ঠপোষকতাৰ ভূমিকা গ্ৰহণ কৰিছিল। গতিকে দেখা যায় যে শৈৱ আৰু শাক্তধৰ্ম পুৰণি কামৰূপৰ অতি প্ৰাচীন ধৰ্ম আছিল। অসমত থকা শৈৱ মঠ আৰু দেৱীমন্দিৰসমূহে এই কথাৰ সাক্ষ্য বহন কৰিছে।

কালিকাপুৰাণ, যোগিনীতন্ত্ৰ, হৰগৌৰী সংবাদ, দৰং ৰাজবংশাৱলী ইত্যাদি গ্ৰন্থত বিভিন্ন প্ৰসংগত অসমত প্ৰচলিত বিভিন্ন ধৰ্মীয় পৰম্পৰাৰ প্ৰসঙ্গৰ অৱতাৰণা কৰা হৈছে। পুৰণি অসমৰ শিলালিপি আৰু তাম্ৰলিপিসমূহতো তাৰ প্ৰচুৰ সাখ্য পোৱা যায়।

জানি থোৱা ভাল

পুৰণি কামৰূপত দেৱীপূজাৰ বহুল প্ৰচলন আছিল। ভদ্ৰা, ভদ্ৰকালী, কালী, কৰালী, কামাখ্যা, পাৰ্বতী, চণ্ডী, দুৰ্গা আদি বিভিন্ন নামেৰে দেৱীক পূজা কৰা হৈছিল। যোগিনীতন্ত্ৰৰ মতে 'কামৰূপ হ'ল দেৱীক্ষেত্ৰ। ইয়াৰ সমান ঠাই ক'তো নাই। আন ঠাইত দেৱী বিৰল, কামৰূপত এওঁ ঘৰে ঘৰে ঃ'

কামৰূপং দেৱীক্ষেত্ৰং কুত্ৰাপি তৎ সমং ন চ।
অন্যত্ৰ বিৰলা দেৱী কামৰূপে গৃহে গৃহে।। (২/৬/১৫০)

যোগিনীতন্ত্ৰৰ মতে পুৰণি অসমত শিৱলিঙ্গৰ সংখ্যা আছিল কোটিতকৈয়ো অধিক। চৰিতপুথিৰ মতে শংকৰদেৱৰ জন্মৰ আগতে পিতৃ কুসম্বুৰে শিঙৰীৰ গোপেশ্বৰ শিৱ মন্দিৰত শিৱপূজা কৰিছল। সেয়ে তেওঁৰ নাম ৰখা হৈছিল শঙ্কৰ ঃ

'শঙ্কৰৰ বৰত পুত্ৰ লভিলন্ত।
এতেকে শঙ্কৰৰ নামক থৈলন্ত।।'

৪.৩.১ অসমীয়া ভক্তি-সাহিত্যৰ সাধাৰণ বৈশিষ্ট্য

- ভক্তি সাহিত্য সাৰ্বজনীন মানৱীয় আবেদনৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত।
- ভক্তি সাহিত্যই মানুহৰ নৈতিক আৰু আধ্যাত্মিক বিকাশ সাধন কৰি মানৱীয় অনুভূতিসমূহৰ বিকাশ সাধনত গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা গ্ৰহণ কৰে।
- আন্তৰিক ভক্তি আৰু প্ৰেমৰ যোগেদি ঈশ্বৰ লাভৰ প্ৰয়াস ভক্তি সাহিত্যৰ মনকৰিবলগীয়া বৈশিষ্ট্য।
- মধ্যযুগীয় ভক্তি সাহিত্যৰ মূল আধাৰ হ'ল *ভাগৱত পুৰাণ* আৰু *ভাগৱত গীতা*। তাৰ লগে লগে *বিষ্ণুপুৰাণ, হৰিবংশ, পদ্মপুৰাণ, বায়ুপুৰাণ* ইত্যাদিয়ে ভক্তি সাহিত্যৰ শ্ৰীবৃদ্ধিত বিশেষ ভূমিকা গ্ৰহণ কৰে।
- ভক্তি সাহিত্য মূলতঃ অনুবাদমূলক আৰু ই মূলতঃ সংস্কৃত সাহিত্যত বৰ্ণিত ভক্তি সাহিত্যৰ ক্ৰমবিৱৰ্তিত ৰূপ।
- ভক্তি সাহিত্যত সাধাৰণতে আৰাধ্য দেৱতাৰ নাম শ্ৰৱণ-কীৰ্তনত অধিক গুৰুত্ব দিয়া দেখা যায়।
- ভক্তি কবিসকলে গুৰুৰ ওপৰত অধিক প্ৰাধান্য প্ৰদান কৰাৰ বাবে সংসাৰ পৰা পৰিত্ৰাণ লাভৰ কাৰণে গুৰুৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল হোৱা দেখা যায়। মাধৱদেৱেও গুৰুক ভকতৰ কল্পতৰু আখ্যা দিছে। নৱবৈষ্ণৱ ভক্তিধৰ্মৰ সম্প্ৰসাৰণত শংকৰদেৱ-মাধৱদেৱৰ আদি গুৰুসকলৰ প্ৰাধান্য সৰ্বাধিক।
- ভক্তি সাহিত্যত ঈশ্বৰ প্ৰাপ্তিৰ বাবে শাস্ত্ৰ নিৰ্দেশিত চাৰিটা মূল পথ— কৰ্ম, জ্ঞান, যোগ আৰু ভক্তিৰ ভিতৰত ভক্তিক ঈশ্বৰ লাভৰ প্ৰশস্ত পথ আখ্যা দিয়া হৈছে।

- কৰ্মজ্ঞান আৰু যোগতকৈ ভক্তিৰ পথ প্ৰশস্ত বুলি ভক্তি সাহিত্যত বৰ্ণনা কৰা হৈছে। সেইবাবেই কবীৰ, সূৰদাস, তুলসীদাস, মীৰাবাঈ, শংকৰদেৱ, মাধৱদেৱ আদি ভক্ত-কবিসকলৰ ৰচনাত ভক্তিৰ প্ৰশংসা কৰা দেখা যায়।
- মধ্যযুগীয় ভক্ত কবিসকলে বাহ্যিক আচাৰ আৰু ক্ৰিয়াকাণ্ডতকৈ ভক্তিক অধিক প্ৰাধান্য দিয়া দেখা যায়। ভক্তিয়েই মুক্তি লাভৰ প্ৰধান হেতু বুলি তেওঁলোকে বৰ্ণনা কৰিছে।
- ভক্ত-কবিসকলে ভোগ-বিলাসত নিমজ্জিত হৈ পাৰ্থিৱ জীৱন নিষ্ফল নকৰিবৰ কাৰণে সকীয়াই দিয়াৰ লগতে ভক্তিপৰায়ণ হ'বৰ কাৰণে আহ্বান জনাইছে। তেওঁলোকৰ ৰচনাৰ মাজেদি তপ-জপ-যাগ-যজ্ঞতকৈ ভক্তিকেই মুক্তি লাভৰ প্ৰশস্ত পথ হিচাপে দেখুওৱা হৈছে।
- সামাজিক আৰু ধাৰ্মিক ক্ষেত্ৰত সমন্বয়ৰ ভাৱনা এইবিধ সাহিত্যৰ মূল বৈশিষ্ট্য। ভক্ত-কবিসকলে বিভিন্ন ধাৰ্মিক, সামাজিক আৰু ধৰ্মীয় চিন্তাধাৰাৰ মাজত সমন্বয় স্থাপনৰ প্ৰয়াস কৰিছিল। সগুণ আৰু নিৰ্গুণ, ৰামভক্তি আৰু কৃষ্ণভক্তি ধাৰাৰ মাজত সমন্বয় এই ক্ষেত্ৰত উল্লেখযোগ্য।
- ভক্তি-সাহিত্যত ঈশ্বৰ প্ৰাপ্তিৰ বাবে আত্মিক উন্নতিত গুৰুত্ব দিয়া হৈছে। সকলো ধৰণৰ পাৰ্থিৱ কামনা-বাসনাৰ অন্ত পেলাই ভগৱানৰ ওচৰত একান্তভাৱে কৰা আত্মসমৰ্পণৰ যোগেদি ভৱ-সাগৰৰ পৰা পৰিত্ৰাণ লাভ কৰিব পাৰি।
- ভগৱানৰ প্ৰতি ঐকান্তিক নিষ্ঠা আৰু একান্ত ভক্তিৰ যোগেদিহে ভগৱান প্ৰাপ্তি সম্ভৱ বুলি ভক্তি-সাহিত্যত বৰ্ণনা কৰা দেখা যায়।
- ভক্তি-সাহিত্যই এক নতুন সামাজিক আৰু আধ্যাত্মিক আলোড়নেৰে সঞ্জীৱিত ধৰ্ম-কৰ্মৰ বিভীষিকা দূৰ কৰি নতুন সামাজিক চৈতন্য জাগৰণৰ কাৰণে ভক্ত-কবিসকলে কৰা প্ৰয়াসৰ পৰিণতিস্বৰূপে মধ্যযুগত বিপুল সংখ্যক কাব্য, গীত, নাটক আদি ৰচিত হয়।
- ভাৰতীয় জাতীয় জীৱনৰ দুষ্কৃতি নাশ কৰি সংস্কৃতিৰ প্ৰতিষ্ঠাৰ কাৰণে ভক্ত-কবিসকলে প্ৰয়াস কৰিছিল আৰু বৰ্ণ বৈষম্য আঁতৰাই এখনি শ্ৰেণীহীন সমাজৰ পোষকতা কৰিছিল।
- ভক্ত-কবিসকলে বিষ্ণুমাহাত্ম্য প্ৰকাশক গ্ৰন্থৰ অনুবাদৰ লগতে ভক্তিৰ প্ৰধান উপযুক্ত বিষয়বস্তুক অৱলম্বন কৰি কাব্য, গীত, নাট, ভটিমা, দোহা, ভজন আদি ৰচনা কৰিছিল।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ১ ঃ ভক্তি সাহিত্যৰ কেইটামান বৈশিষ্ট্য উল্লেখ কৰক।
(৫০টা শব্দৰ ভিতৰত)

.....

৪.৪ ভক্তি সাহিত্যৰ ধাৰা

ভক্তিধর্ম মূলতঃ ভাৱনামূলক আৰু ইয়াৰ বিভিন্ন শাখা প্রশাখা আছে। ভাৰতীয় ভক্তিধর্মৰ ধাৰা আৰু নির্গুণ ভক্তিধর্মৰ ধাৰা— এই দুই ধাৰাতে ব্রহ্মৰ নির্গুণ নিৰাকাৰ স্বৰূপক স্বীকাৰ কৰি সাহিত্য সৃষ্টিত মনোনিৱেশ কৰিলে। সেইসকল ভক্তকবিক নির্গুণ ধাৰাৰ অন্তর্ভুক্ত কৰা হৈছে। আনহাতে যিসকলে ব্রহ্মৰ সগুণ ৰূপকেই পৰম সত্যৰূপে কল্পনা কৰি সগুণ ব্রহ্মৰ উপাসনাত মনোনিৱেশ কৰাৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰিলে, তেওঁলোকক সগুণ ধাৰাৰ ভিতৰত ধৰা হৈছে। নির্গুণ ভক্তিধাৰাক পুনৰ দুটা ভাগত বিভক্ত কৰা হৈছে জ্ঞানাশ্রয়ী শাখা আৰু প্রেমাশ্রয়ী শাখা। জ্ঞানাশ্রয়ী শাখাৰ কবিসকলে জ্ঞানৰ ওপৰত আৰু প্রেমাশ্রয়ী শাখাৰ কবিসকলে প্রেমৰ ওপৰত বিশেষ গুৰুত্ব আৰোপ কৰা দেখা যায়। জ্ঞানাশ্রয়ী শাখাৰ উল্লেখযোগ্য কবিসকল হ'ল— কবীৰ দাস, ৰৈদাস, দাদুদয়াল, মলুকদাস ইত্যাদি। প্রেমাশ্রয়ী শাখাৰ কবিসকল মূলতঃ চুফী কবি, তেওঁলোক হ'ল মঞ্জন, জায়সী, কুতুবুন, উস্মান ইত্যাদি।

সগুণ ভক্তিধাৰাৰ দৰেই নির্গুণ ভক্তিধাৰাৰো দুটা শাখা আছে— কৃষ্ণভক্তি ধাৰা আৰু ৰামভক্তি ধাৰা। যিসকল কবিয়ে ৰামকেই পৰমপুৰুষ ভগৱান জ্ঞান কৰি তেওঁৰ প্রতি প্রদর্শন কৰা ভক্তিৰ যোগেদি মুক্তিৰ পথ প্রশস্ত বুলি কাব্যাদিত বর্ণনা কৰি এটি নতুন কাব্যধাৰাৰ সৃষ্টি কৰিলে, তেওঁলোক ৰামভক্তি কাব্যধাৰাৰ অন্তর্গত। তুলসীদাস আৰু ধাৰাৰ সর্বশ্রেষ্ঠ কবি। আন এদল কবিয়ে শ্রীকৃষ্ণকেই পুৰুষোত্তম ৰূপত প্রতিষ্ঠা কৰি তেওঁৰ ভক্তিৰ জৰিয়তে মুক্তিৰ পথ প্রশস্ত বুলি কাব্যাদিত বর্ণনা কৰিলে আৰু ভক্তিধর্ম প্রচাৰত মনোনিৱেশ কৰিলে। তেওঁলোকৰ ভিতৰত সূৰদাস, মীৰাবাঈ, শঙ্কৰদেৱ, চৈতন্যদেৱ আদি বিশেষভাৱে উল্লেখযোগ্য।

৪.৪.১ সগুণ ভক্তিধাৰা

সগুণ ভক্তিধাৰাক ৰামভক্তিধাৰা আৰু কৃষ্ণ ভক্তিধাৰা এই দুটা ভাগত বিভক্ত কৰা হৈছে।

প্রাক ঐতিহাসিক যুগৰে পৰা আৰম্ভ কৰি আধুনিক যুগলৈকে ৰামচন্দ্রৰ শক্তি আৰু সৌন্দর্যই জনমানসত গভীৰ প্রভাৱ বিস্তাৰ কৰি আহিছে। বাল্মিকী ৰামায়ণত শ্রীৰামচন্দ্রৰ মহৎ গুণাৱলীৰ চিত্র অংকিত হৈছে। মহাভাৰতৰো বিভিন্ন ঠাইত প্রসঙ্গক্রমে ৰামায়ণৰ উল্লেখ পোৱা যায়। মহাভাৰতৰ বাহিৰেও বিভিন্ন আখ্যান-উপাখ্যান, পুৰাণ সাহিত্য, বৌদ্ধ আৰু জৈন সাহিত্য আদিত ৰামকথাৰ প্রসঙ্গৰ উল্লেখ পোৱা যায়।

বৈষ্ণৱ ভক্তিমার্গৰ বিকাশৰ পৰম্পৰাত ৰামানুজ, ৰামানন্দ প্রভৃতি বৈষ্ণৱ আচার্যসকলে ৰামকথাক দার্শনিক ভিত্তিত প্রতিষ্ঠা কৰি ভক্তিৰ পথ সহজসাধ্য কৰি তোলে। ৰামভক্তি ধাৰাৰ প্রধান প্রচাৰক বাৰগৰাকী আলৱাৰৰ ভিতৰত কাটকোপক ৰামচন্দ্রৰ পাদুকাৰ অৱতাৰ হিচাপে মানি অহা হৈছে। তেওঁৰ ৰচনা *তিৰুৱায়মেৱলি*তেই সর্বপ্রথম ৰামভক্তিৰ বর্ণনা পোৱা যায়। বৈষ্ণৱ সম্প্রদায়সমূহৰ ভিতৰত শ্রী আৰু ব্রহ্ম সম্প্রদায়ৰ আচার্যসকলে ৰামভক্তিধাৰাৰ সম্প্রসাৰণত বিশেষ ৰৰঙণি যোগায়।

শ্রী সম্প্রদায়ৰ প্রথম আচার্য শ্রী ৰঙ্গনাথ মুনিয়ে আলৱাৰ সন্তসকলৰ মাজত প্রচলিত গীত পদবোৰক সংকলিত কৰে আৰু তেওঁৰ পৰৱর্তী আচার্য পুণ্ডৰীকাক্ষ, ৰামমিশ্র, যমুনাচার্য আদিয়ে ৰামভক্তিধাৰাক অধিক জনপ্রিয় কৰি তোলে। সেইদৰে ব্রহ্ম সম্প্রদায়ৰ ভক্তি পৰম্পৰাৰ সম্প্রসাৰণত মাধৱাচার্যই বিশেষ গুৰুত্ব আৰোপ কৰে। ৰাঘৱানন্দৰ শিষ্য ৰামানন্দই ৰামভক্তিক যুগোপযোগী কৰি উত্তৰ ভাৰতত ৰামভক্তিৰ প্রচাৰ কৰে। ভক্তি ভাৱনাৰ যোগেদি সামাজিক ঐক্য স্থাপনত ৰামানন্দই উল্লেখযোগ্য ভূমিকা গ্রহণ কৰিছিল।

আধুনিক ভাৰতীয় আর্যভাষাসমূহত ৰামচন্দ্রৰ ঐশ্বর্য, লীলা আৰু মাধুর্যৰ বিষয়ে ভালেমান কাব্য ৰচিত হৈছে। তুলসীদাস হিন্দী সাহিত্যৰ উল্লেখযোগ্য ৰামভক্তি কবি। এই পৰম্পৰাৰ আন এগৰাকী কবি হ'ল অগ্রদাস। এওঁ অলংকাৰ শাস্ত্রৰ বিদগ্ধ পণ্ডিত আছিল আৰু কেইবাখনো শাস্ত্র ৰচনা কৰিছিল। তুলসীদাসে *ৰামচৰিত মানসকে* ধৰি মুঠ বাৰখন গ্রন্থ ৰচনা কৰি ৰামভক্তি কাব্যধাৰাক প্রতিষ্ঠা কৰি যায়। *ৰামচৰিত মানসত* তুলসীদাসে ৰাম আৰু শিৱক পৰস্পৰৰ প্রতি ভক্ত ৰূপত অঙ্কিত কৰি বৈষ্ণৱ আৰু শৈৱ সম্প্রদায়ৰ মাজত সমন্বয় সাধন কৰিছিল। তুলসীদাসৰ সমকালীন ৰামভক্ত কবিসকলৰ ভিতৰত নাভাদাসৰ নাম বিশেষভাৱে উল্লেখযোগ্য। তেওঁৰ দ্বাৰা ৰচিত *ভক্তমালা* ভক্তি সাহিত্যৰ অন্য এখন সর্বশ্রেষ্ঠ গ্রন্থ। তেওঁৰ পাছতেই আন এগৰাকী উল্লেখযোগ্য ৰামভক্ত কবি হ'ল কেশৱ দাস। তেওঁ কেইবাখনো গ্রন্থ ৰচনা কৰে। তাৰ ভিতৰত *ৰামচন্দ্রিকা* ৰামভক্তি পৰম্পৰাৰ এখনি অতি বিখ্যাত গ্রন্থ।

তুলসীদাসৰ সমকালীন ৰামভক্তিধাৰাৰ অন্যান্য কবিসকলৰ ভিতৰত নাভাদাস আৰু অগ্রদাসৰ নাম বিশেষভাৱে উল্লেখযোগ্য। মৈথিলীচৰণ গুপ্তৰ *সাকেততে* ৰামভক্তিক বিশ্বজনীন ৰূপ দিয়াৰ প্রয়াস লক্ষ্যণীয়।তেওঁ ৰামক মানৱ ৰূপত গ্রহণ কৰি ৰামচন্দ্রৰ আদর্শ গৃহস্থী জীৱনৰ চিত্র অঙ্কন কৰিছে।

ভক্তকবিসকলৰ এচামে নির্গুণ নিৰাকাৰ ব্রহ্মোপাসনাৰ পৰা আঁতৰি একমাত্র ভগৱানৰ চৰণতেই দাসৰূপে শৰণ লৈছিল আৰু সেয়ে ৰাম বা কৃষ্ণক একান্ত আৰাধ্য দেৱতা হিচাপে গণ্য কৰি তেওঁৰ শীল, সৌন্দর্য, ৰূপ গুণ আদিৰ মনোহাৰী চিত্র অঙ্কনৰ প্রয়াস কৰিছিল।

সগুণ ভক্তিধাৰাৰ ভক্তকবিসকলৰ আৰাধ্য দেৱতাৰ ভিতৰত ভগৱান শ্রীকৃষ্ণই এক বিশেষ স্থান লাভ কৰিছে। ভাৰতীয় পুৰাণসমূহত সগুণ ব্রহ্ম ৰূপে কৃষ্ণৰ সর্বাধিক বর্ণনা পোৱা যায়।

মানৱ ৰূপেই মহাভাৰতত বর্ণিত কৃষ্ণৰ প্রাৰম্ভিক ৰূপ। পৰৱর্তী কালত এই গ্রন্থই পৰিবর্ধিত ৰূপ লাভ কৰাত কৃষ্ণই বিষ্ণু, নাৰায়ণ, পৰমব্রহ্ম আদি ৰূপত প্রতিষ্ঠা লাভ কৰে। মহাভাৰতৰ কৃষ্ণ যদুবংশীয় ক্ষত্রিয়। মহাভাৰত আৰু গীতাৰ পাছতেই পুৰাণসমূহত কৃষ্ণ চৰিত্রৰ বিকাশৰ এক বিশেষ ধাৰা পৰিলক্ষিত হয়।

কোনো কোনো পুৰাণৰ মতে কৃষ্ণ ভগৱানৰ পূৰ্ণ অৱতাৰ। ভাগৱত পুৰাণত শ্রীকৃষ্ণৰে গুৰুত্ব অধিক। সকলো বেদেই শ্রীকৃষ্ণক আৰাধনা কৰে। সমস্ত সাধনা তপস্যা আৰু গতিৰ মূল লক্ষ্যও তেৱেঁই। পুৰাণৰ মতে তেওঁ যোগেশ্বৰ, সচ্চিদানন্দ, অবিনাশী। এয়ে ভাগৱতৰ মত। ইয়াৰ বাহিৰেও *ভাগৱতপুৰাণ, হৰিবংশ বিষ্ণুপুৰাণ, পদ্মপুৰাণ* ইত্যাদিত শ্রীকৃষ্ণৰ মাহাত্ম্যৰ বর্ণনা পোৱা যায়।

*পুৰাণ*সমূহত শ্রীকৃষ্ণৰ দুটা ৰূপ পোৱা যায়। ঐশ্বৰিক আৰু মাধুর্যময়। ঐশ্বৰিক ৰূপৰ যোগেদি তেওঁ দৈত্য-দানৱ, অসুৰ, ৰাক্ষস আদি দমন কৰি লোকৰক্ষকৰ ভূমিকা গ্রহণ কৰিছে। মাধুর্যময় ৰূপৰ যোগেদি লোকৰঞ্জনৰ উদ্দেশ্য মধুৰ ভাৱনাৰ নানান লীলা সম্পন্ন কৰি ভক্তসকলৰ মনত অপাৰ আনন্দ প্রদান কৰিছে।

ভাৰতীয় সাহিত্যত কবি অশ্বঘোষৰ *'ব্রহ্মচৰিত'*ত প্রথম শ্রীকৃষ্ণলীলাৰ উল্লেখ পোৱা যায়। হাল বিৰচিত 'গাহা সত্তসঈতো কৃষ্ণৰ চিত্র অঙ্কিত হৈছে। দ্বাদশ শতিকাৰ পৰৱর্তী কালত ৰচিত ভালেমান কাব্যত কৃষ্ণ চৰিত্রৰ উল্লেখ পোৱা যায়। তাৰ ভিতৰত বোপদেৱৰ *হৰিলীলা* আৰু বেদান্তদেশিক *যাদৱাভ্যুদয়*ৰ নাম এই ক্ষেত্রত উল্লেখযোগ্য। ষষ্ঠদশ শতিকাৰ ৰূপগোস্বামী, সনাতন গোস্বামী আৰু জীৱ গোস্বামীয়ে কৃষ্ণভক্তিক শাস্ত্রীয় ৰূপ প্রদানৰ প্রয়াস কৰে। ৰূপগোস্বামী বিৰচিত *উজ্জ্বল নীলমণি* হৰিভক্তি ৰসামৃত সিন্ধু আৰু, সনাতন গোস্বামীৰ ষট্সন্দর্ভ আদি গ্রন্থই কৃষ্ণভক্তি ধাৰাক শাস্ত্রীয় ৰূপত প্রতিষ্ঠা কৰে।

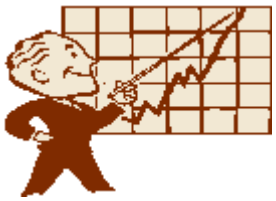
বিদ্যাপতিৰ সময়ৰে পৰাই ভাৰতীয় সাহিত্যত কৃষ্ণকাব্যৰ সূচনা হয় আৰু বিদ্যাপতিয়ে ৰাধাকৃষ্ণ বিষয়ক ভালেমান গীত-পদ ৰচনা কৰে। তেওঁৰ পদাৱলীত সৰসতা, কোমলতা আৰু আকর্ষণীয়তা বিদ্যমান।

আচার্য বল্লভৰ মতে পূর্ণ-পুৰুষোত্তম, পৰমব্রহ্ম কৃষ্ণই জগতৰ নিমিত্ত কাৰণ আৰু জগতত লীলা প্রচাৰৰ বাবেই তেওঁ অৱতাৰ ধাৰণ কৰে। তেওঁ শুদ্ধাদ্বৈত দর্শনৰ ভিত্তিত ব্রজমণ্ডলত কৃষ্ণভক্তি ধাৰাক প্রতিষ্ঠিত কৰে। বল্লভাচার্যই তিনিবিধ সাধনমার্গৰ ভিতৰত পুষ্টিমার্গকেই শ্রেষ্ঠ আখ্যা দিছে। তেওঁৰ দ্বাৰা প্রৱর্ত্তিত পুষ্টিমার্গৰ উল্লেখযোগ্য কবিসকল হ'ল— কৃষ্ণদাস, সূৰদাস, পৰমান্দ দাস, কুম্ভন দাস, গোবিন্দ স্বামী, নন্দ দাস, ছীত স্বামী আৰু চতুর্ভুজ দাস।

নিম্বার্ক সম্প্রদায়ত ৰাধাকৃষ্ণৰ যুগল উপাসনাৰ বিধান প্রচলিত। এনে উপাসনাৰ মূল স্রোত হৈছে কৃষ্ণ-ব্রহ্ম। এই সম্প্রদায়ৰ কেইবাজনো কবিয়ে ব্রজভাষাত কৃষ্ণভক্তি বিষয়ক ভালেমান গীত-পদ ৰচনা কৰে। ৰাধা বল্লভ সম্প্রদায়ত ৰাধাইহে মুখ্য ভূমিকা গ্রহণ কৰিছে। এই সম্প্রদায়ত শ্রীকৃষ্ণৰ উপাস্য নাম 'ৰাধাবল্লভ'। হৰিদাসী সম্প্রদায়ত হৰিদাসে নিকুঞ্জবিহাৰী শ্রীকৃষ্ণৰ গুণগান কৰিছে। গৌড়ীয় সম্প্রদায়ৰ প্রৱর্তক চৈতন্যদেৱে শ্রীকৃষ্ণক ব্রজেন্দ্র কুমাৰ নামেৰে অভিহিত কৰিছে। তেওঁৰ মতে কৃষ্ণই পৰমতত্ত্ব, পূর্ণজ্ঞান তথা পূর্ণানন্দ স্বৰূপ।

কৃষ্ণভক্তিধাৰাক জনপ্রিয় ৰূপত প্রতিষ্ঠা কৰাত হিন্দী কবি সূৰদাসৰ ভূমিকা সর্বাধিক। তেওঁৰ নামত কেইবাখনো গ্রন্থ পোৱা গৈছে। তেওঁৰ কাব্য কৃষ্ণভক্তিপ্রধান। *সূৰসাগৰত* ৰাধাকৃষ্ণৰ লীলাৰ অনেক মনোৰম বর্ণনা পোৱা যায়।

কৃষ্ণভক্ত কবিসকলে কৃষক ব্রহ্মৰূপত প্রতিষ্ঠা কৰি থৈ গৈছে। কৃষ্ণই সগুণ ব্রহ্ম, গতিকে তেওঁক উপাসনা কৰা উচিত। তেওঁৰ বাহিৰে অন্যত্র জীৱনৰ গতি নাই। মধ্যযুগীয় বৈষ্ণৱ সম্প্রদায়সমূহৰ ভিতৰত কৃষ্ণভক্তি শাখাৰ এটি উল্লেখযোগ্য সম্প্রদায় হৈছে ৰাধা-বল্লভ সম্প্রদায়। এই সম্প্রদায়ত প্রেমকেই ভক্তিৰ মূলধাৰা ৰূপে স্বীকাৰ কৰা হৈছে। এই প্রেমত ভক্তি সিদ্ধান্তৰ কোনো বিধি-নিষেধ মানি চলা নহয়। ৰামেই এই সম্প্রদায়ৰ উপাসনাৰ মূল আধাৰ। গতিকে বাহ্যিক বিধি-নিষেধক অস্বীকাৰ কৰা হৈছে।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ২ ঃ মধ্যযুগৰ ভক্তিধাৰাত সগুণ ভক্তি ধাৰাৰ অন্তর্গত সম্প্রদায়সমূহ চমু পৰিচয় দিয়ক। (১৫০টা শব্দৰ ভিতৰত)

.....

ৰাধা-কৃষ্ণৰ নিত্যবিহাৰৰ শৃঙ্গাৰাত্মক পদ্ধতিৰ বর্ণনাই মাধুর্যভক্তিৰ সাৰ। ৰাধা-কৃষ্ণ বৃন্দাবন আৰু বৃন্দাবনৰ সহচৰীসকলক একেডালি প্রেমৰ সূতিৰে বান্ধি ৰাখি ৰাধা কৃষ্ণৰ নিকুঞ্জলীলাৰ বর্ণনা কৰাই এই ভক্তি পদ্ধতিৰ মূল কথা।

চৈতন্য মতৰ প্রৱর্তক চৈতন্যদেৱৰ জন্ম হয় বঙ্গদেশৰ নৱদ্বীপত। কেশৱ ভাৰতীৰ ওচৰত দীক্ষা গ্রহণ কৰি তেওঁ চৈতন্যদেৱ ৰূপে পৰিচিত হয়। তেওঁৰ ভক্তিমার্গ প্রেম, মমতা আৰু ভাবুকতাৰে পৰিপূর্ণ। অসমত মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱ, মাধৱদেৱ, হৰিদেৱ, দামোদৰদেৱ আৰু তেওঁলোকৰ শিষ্য-প্রশিষ্যসকলে ভক্তিধর্মৰ সম্প্রসাৰণ কৰে আৰু কৃষ্ণভক্তি ধাৰাটো বিকশিত কৰি তুলিবৰ কাৰণে *কীর্ত্তনঘোষা, নামঘোষা, ভক্তি-ৰত্নাকৰ, ভক্তি-ৰত্নাৱলী, ভক্তি-প্রদীপ আদি বিবিধ গ্রন্থ ৰচনা কৰে। এনেদৰেই কৃষ্ণভক্তি ধাৰাটোৱে সমগ্র ভাৰত জুৰি প্রচাৰ লাভ কৰে।*

৪.৪.২ নির্গুণ ভক্তিধাৰা

নির্গুণ ভক্তিধাৰা জ্ঞানাশ্রয়ী আৰু প্রেমাশ্রয়ী— এই দুই ধাৰাত বিভক্ত। ইয়াৰে জ্ঞানাশ্রয়ী শাখাটোক বুজাবৰ কাৰণে পাৰিভাষিক শব্দ ৰূপে 'সন্তকাব্য' শব্দটিৰ প্রয়োগ কৰা দেখা যায়। সন্তকাব্যৰ ৰচকসকল প্রায়েই সমাজৰ নিম্নশ্রেণীৰ লোক আছিল আৰু তেওঁলোক প্রায়েই উচ্চবর্গৰ হিন্দুসকলৰ দ্বাৰা লাঞ্ছিত হ'বলগীয়াত পৰিছিল। সেয়েহে তেওঁলোকৰ কাব্যত জাতিভেদ, বর্ণবৈষম্য, ব্রত উপাসনা, তীর্থযাত্রা, ৰোজা-নামাজ আদি বাহ্য আচৰণৰ প্রতি তীব্র বিৰোধ লক্ষ্য কৰা হয়। ধর্মীয় উদাৰতা, সহিষ্ণুতা,

অহিংসা, গুৰুভক্তি আৰু সদাচাৰৰ প্ৰাধান্য এই ধাৰাৰ সন্তসকলৰ জীৱনৰ অপৰিহাৰ্য অঙ্গৰূপে বিবেচিত হৈছিল।

বাহ্যিক আচাৰৰ পৰিৱৰ্তে ভাৱনাৰ ওপৰত গুৰুত্ব নিৰ্গুণ উপাসনাৰ পৰম প্ৰতিপাদ্য বিষয়। নিৰ্গুণ ব্ৰহ্মৰ উপাসক স্বৰূপে কেতিয়াবা তেওঁলোকে সগুণ ঈশ্বৰৰ নাম উল্লেখ কৰিলেও ই ব্ৰহ্মৰ নামান্তৰ মাত্ৰ। সন্তকাব্য পৰম্পৰাৰ এগৰাকী উল্লেখযোগ্য কবি হৈছে কবীৰদাস। এইগৰাকী কবিৰ ৰচনাত নিভীকতা, স্পষ্টবাদিতা আৰু ধৰ্মীয় উদাৰতাৰ পৰিচয় স্পষ্ট। তেওঁৰ সমসাময়িক আন এগৰাকী প্ৰতিভাশালী কবি ৰৈদাসে তিনিখন গ্ৰন্থ ৰচনা কৰি সন্তকাব্যৰ ধাৰাটো পৰিপুষ্ট কৰি তোলে। শিখ সম্প্ৰদায়ৰ গুৰুনানক, দাদুপন্থ পন্থৰ প্ৰৱৰ্তক দাদুদয়াল, নামদেৱ, সুন্দৰদাস, মলুক দাস, ধৰম দাস, সহজোবাঈ, দয়াবাঈ আদি সন্তকবিয়ে জ্ঞানাশ্ৰয়ী ধাৰাটো পৰিপুষ্ট কৰে।

নিৰ্গুণ ভক্তিধাৰাৰ প্ৰেমাশ্ৰয়ী শাখাৰ কবিসকল মুখ্যতঃ চুফী কবি। পৰৱৰ্তী কালত প্ৰেমমাৰ্গৰ মাধ্যমেদি ঈশ্বৰৰ উপাসনা কৰা মুছলমান সাধকক বুজাবৰ বাবেও এই শব্দটো প্ৰয়োগ কৰা হয়। চুফী কাব্যক প্ৰেম কাব্য, প্ৰেমাখ্যান কাব্য, চুফী কাব্য আদি নামেৰে জনা যায়। গতিকে দেখা যায় যে এইধাৰাৰ কাব্যত প্ৰেমে মুখ্য ভূমিকা গ্ৰহণ কৰিছে। অৱশ্যে এই প্ৰেমৰ ধাৰণা পৰম্পৰাগত শৃঙ্গাৰ ভাৱনাৰ পৰা পৃথক।

ভক্তিকালৰ প্ৰেমাখ্যান পৰম্পৰাগত মৃগাৱতী, মধুমালতী, পদ্মাৱতী, চিত্ৰাৱলী, ৰসৰতন আদিয়ে মুখ্য ভূমিকা গ্ৰহণ কৰিছে। এই ধাৰাৰ কবিসকলে তেওঁলোকৰ কাব্যত প্ৰণয়ৰ গভীৰ ৰূপ চিত্ৰণৰ লগে লগে প্ৰাসঙ্গিকভাৱে ভাৰতীয় দৰ্শন, পু�ৰাণ, জ্যোতিষ, কামশাস্ত্ৰ, বুদ্ধবিদ্যা, সঙ্গীতশাস্ত্ৰ আদিৰো আলোচনা কৰিছে। হংসাৱলীকেই এই ধাৰাৰ প্ৰথম কাব্য আখ্যা দিব পাৰি। মুল্লা দাউদ বিৰচিত *চান্দ্ৰায়ণ* এই ধাৰাৰ দ্বিতীয় উল্লেখযোগ্য কাব্য। দামোদৰ কবিৰ *পদ্মাৱতী কথা,* ঈশ্বৰ দাসৰ *'সত্যৱতী কথা',* কুতুবনৰ *'মৃগাৱতী',* গজপতি ৰচিত 'কামকন্দলা', জায়চীৰ 'পদ্মাৱত' আদি এই ধাৰাৰ উল্লেখযোগ্য কাব্য।

৪.৫ ভক্তি-সাহিত্যৰ সামাজিক অভিব্যক্তি

সকলো শ্ৰেণীৰ লোকক হিন্দুধৰ্মৰ ভিতৰত থাকিবলৈ উপযোগী সমল দিয়া আৰু আনকো হিন্দুধৰ্ম ল'বলৈ আকৰ্ষণ কৰা আৰু ইছলামৰ লগত সংঘৰ্ষৰ কাৰণ হ্ৰাস কৰা— এই তিনিটা সমস্যা প্ৰতি লক্ষ্য ৰাখি প্ৰাচীন কালৰে পৰা ক্ষীণভাৱে হ'লেও প্ৰবাহিত হৈ থকা ঐকান্তিক বৈষ্ণৱ, ভক্তিমাৰ্গক সণ্ঢালনিভাৱে প্ৰৱৰ্তন কৰিবলৈ ধৰ্ম সংস্কাৰকামীসকলে মনোনিৱেশ কৰে। বিষ্ণুৰ প্ৰতি ঐক্যান্তিক নিষ্ঠা আৰু ভক্তিৰ যোগেদি ভক্তিমাৰ্গত মুক্তি লাভ সম্ভৱ। সেইবাবেই ভক্তিমাৰ্গত জাতি-ধৰ্ম-সম্প্ৰদায় নিৰ্বিশেষে সকলো লোককে সমান অধিকাৰ প্ৰদান কৰা হৈছে।

মহাপুৰুষ শংকৰদেৱে পঞ্চদশ শতিকাৰ শেষৰ ফালে এই ধৰ্মৰ পাতনি মেলে আৰু

সমাজত নৈতিক আদর্শ, আধ্যাত্মিক সাধনা আদিৰ জৰিয়তে প্রতিপত্তি বিস্তাৰ কৰে। উত্তৰ ভাৰতত সূৰদাস, কবীৰদাস, তুলসীদাস আদিৰ দৰেই অসমত মহাপুৰুষ শ্রীমন্ত শংকৰদেৱে বৈষ্ণৱধর্ম প্রচাৰৰ উদ্দেশ্যে আগত ৰাখি সাহিত্য সৃষ্টিৰ লগে লগে নাটক, গীত, অভিনয় আদিৰ মাধ্যমেদি সমাজখন সংগঠিত কৰি তোলে।

ভক্তিধর্ম প্রচাৰেই শংকৰদেৱৰ ৰচনাৰ মূল প্রেৰণা আছিল আৰু সেয়ে ৰচনাৰ বিভিন্ন স্থানত মূলৰ পৰা ফালৰি কাটি জনসাধাৰণৰ মনত ভগৱানৰ প্রতি ধাউতি আনিবৰ বাবে কৃষ্ণভক্তিপ্রধান অংশবোৰ বহলাই বর্ণনা কৰিছিল।

নিৰক্ষৰ জনসাধাৰণক ব্রহ্মজ্ঞান প্রদান কৰি ভক্তিৰ জৰিয়তে মুক্তিৰ পথ প্রশস্ত কৰাত ভক্তকবিসকলে গুৰুত্ব প্রদান কৰিছিল। সেইবাবেই নৱবিধা ভক্তিৰ অন্তর্গত শ্রৱণ-কীর্তনত অধিক গুৰুত্ব প্রদান কৰা হৈছে। ভগৱানৰ কৰুণা লাভৰ কাৰণে ভক্তকবিসকলে নিজকে ভগৱানৰ একান্ত দাস হিচাপে অহংকাৰশূন্য অন্তৰৰে ভগৱানৰ উপাসনা কৰিছিল। মানৱীয় গুণৰাজিৰ বিকাশ সাধনৰ যোগেদি বিনয়, দয়া, সত্যবাদিতা, সহিষ্ণুতা, পৰোপকাৰ আদি গুণৰ বিকাশ সাধন কৰি সমাজৰ কল্যাণ সাধন কৰাই আছিল এই ধর্মৰ প্রধান উদ্দেশ্য। সমাজৰ হিত বা মঙ্গলৰ উদ্দেশ্যে ভক্তকবিসকলে সেৱাৰ মনোভাৱ গ্রহণ কৰিছিল আৰু একান্ত ভক্তিৰ জৰিয়তে সমাজত ন্যায় আৰু শান্তি প্রতিষ্ঠাৰ প্রয়াস কৰিছিল।

জানি থোৱা ভাল

বৈষ্ণৱ কবিসকলে শিৱক বিষ্ণুৰ বৈৰীৰূপে জল্পনা কৰাতকৈ বিষ্ণুৰ সৈতে অভিন্ন ৰূপত প্রতিষ্ঠাৰ বাবেহে প্রয়াস কৰা দেখা যায়। কীর্তনৰ হৰমোহনত শঙ্কৰদেৱে শিৱৰ মুখেদি পার্বতীক এনেদৰে প্রবোধ দিছে ঃ

‘হৰিসে পৰস দেৱ হৰিকেসে কৰোঁ সেৱ
স্রজন্তা পালন্তা সবে হৰি।’

নৱ-বৈষ্ণৱ ধর্মই শাক্ত-তান্ত্রিক আদর্শৰ ঘোৰ বিৰোধিতা কৰিছিল যদিও দুই-এটি-তান্ত্রিক উপাদনো বৈষ্ণৱ ধর্মত প্রৱেশ নকৰাকৈ থকা নাই। তন্ত্রশাস্ত্রৰ দেহতত্ত্বৰ সাৰ কথাখিনি শঙ্কৰদেৱে মানি লৈছে। তন্ত্রৰ মতে মানৱ দেহতেই সমগ্র বিশ্বব্রহ্মাণ্ড বিৰাজ কৰিছে ঃ

‘দেহৰ মহিমা আবে শুনিয়ে ৰেকতে।
ব্রহ্মাণ্ডৰ গুণ মান আছে শৰীৰতে।।’

(নলাদি পাতন, পদ-১৯১)

এনে কাৰণতে বৈষ্ণৱ ধর্মৰ পাঁৰ লৈ সত্রসমূহৰ ছত্রছায়াতে ৰীতিয়া, অৰীতিয়া, ভিতৰপকীয়া, পকাসেৱা, ৰাতিথোৱা ইত্যাদি বিভিন্ন নামেৰে শাক্ত-তান্ত্রিক আচাৰে অসমৰ সমাজ জীৱনত খোপনি পুতিছিল।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ৩ ঃ ভক্ত কবিসকলে সমাজৰ আধ্যাত্মিক উৎকর্ষৰ বাবে কি কৰিছিল? (১০০টা শব্দৰ ভিতৰত)

.....

৪.৬ নৈতিক আৰু আধ্যাত্মিক উৎকর্ষ সাধনত ভক্তিৰ ভূমিকা

ভক্তিধর্ম নৈতিকতাৰ ওপৰত প্রতিষ্ঠিত। নৈতিক জীৱন যাপন অবিহনে আধ্যাত্মিকতাৰ গভীৰত প্রৱেশ কৰাটো সম্ভৱ নহয়। ভক্তকবিসকলে সেয়েহে বিনয় ভাবক সততে গুৰুত্ব দিছিল। গুৰুভক্তিৰ জৰিয়তে মানৱীয় অনুভূতিৰাজি বিকশিত কৰি সত্য, প্রেম, ন্যায়, অহিংসা আদিৰ উৎকর্ষ সাধন কৰাটো সম্ভৱ।

শংকৰদেৱ সমসাময়িক সমাজখনৰ সামাজিক আৰু অর্থনৈতিক বিকাশৰ বাবে সততে প্রয়াস কৰিছিল। মানুহৰ মাজৰ পৰা অন্ধবিশ্বাস, কুসংস্কাৰ আদি দূৰ কৰি হিংসা-বিদ্বেষৰ অৱসান ঘটাই সামন্তবাদী সমাজ-ব্যৱস্থাৰ পৰিৱর্তন সাধন কৰিছিল। তেওঁ সামাজিক অৰাজকতা আৰু বিশৃংখলাৰে পৰিপূর্ণ সমাজখনক সুসংগঠিত কৰি সমন্বয়ৰ ডোলেৰে বান্ধি জাতীয় জীৱনক শক্তিশালী কৰি তুলিছিল। দয়া, ক্ষমা, পৰোপকাৰ, সাধুতা, উদাৰতা, সত্যবাদিতা আদি মহান গুণসমূহৰ বিকাশ সাধন কৰি জনসাধাৰণক নৈতিক আৰু আধ্যাত্মিক জীৱন যাপনৰ প্রতি উৎসাহিত কৰিছিল। তেওঁৰ চিন্তা আৰু আদর্শৰ মাজতে নিহিত হৈ আছে মানৱ আৰু মানৱ সমাজৰ প্রতি কল্যাণকামী মনোভাৱ।

শংকৰদেৱ এগৰাকী মানৱতাবাদী পুৰুষ আছিল আৰু সেয়ে মানৱীয় মূল্যবোধক তেওঁ সততে গুৰুত্ব প্রদান কৰিছিল। সমাজৰ পিছপৰা আৰু শোষিতজনক মুক্তিৰ পথ প্রদর্শন কৰাৰ লগতে মানুহক মানুহ হিচাপে জীয়াই থকাৰ বাবে উপযুক্ত পথ প্রদর্শন কৰাত তেওঁ অগ্রণী ভূমিকা গ্রহণ কৰিছল। তেওঁ আজীৱন মানৱ কল্যাণৰ প্রয়াস কৰিছিল আৰু জীৱ মাত্রেই ঈশ্বৰৰ অংশ বুলি উপলব্ধি কৰি জীৱ-জন্তুৰ প্রতিও দয়াৰ ভাব পোষণ কৰিবলৈ উপদেশ দিছিল।

শংকৰদেৱে জাতিভেদ, বর্ণবৈষম্য দূৰ কৰি এখন শ্রেণীহীন সমাজ গঠন কৰিবলৈ প্রয়াস কৰিছিল আৰু তাৰ বাবে সামাজিক ব্যৱধান দূৰ কৰি সকলোকে আধ্যাত্মিক উৎকর্ষ সাধনৰ কাৰণে অনুপ্রাণিত কৰিছিল। মহাপুৰুষ শংকৰদেৱৰ চিন্তাধাৰা ভাৰতীয় আধ্যাত্মিকতাৰ ওপৰত প্রতিষ্ঠিত। তেওঁ মানুহৰ বদ-অভ্যাস ত্যাগ কৰি সমস্ত প্রাণীকে বিষ্ণুবুদ্ধি কৰিবলৈ পৰামর্শ প্রদান কৰিছিল।

‘হেনজানি অসুৰ স্বভাৱ এৰি।
সমস্ত প্রাণীকে পূজা বিষ্ণুবুদ্ধি কৰি।।’

মানুহৰ মহত্ব প্রতিষ্ঠাৰ কাৰণেই শংকৰদেৱে ধর্মক আধাৰ স্বৰূপে গ্রহণ কৰিছিল। মানৱতা আৰু মানৱ সমাজৰ কল্যাণ সাধনেই আছিল তেওঁৰ জীৱনৰ প্রধান ব্রত।

হৰিভক্তিয়ে মনুষ্য জীৱনক সার্থক কৰে আৰু সেয়াই পৰম্পদ লাভৰ একান্ত উপায়। সেয়ে শংকৰদেৱে আধ্যাত্মিকতাৰ আশ্রয় লৈ অমূল্য মানৱ জীৱনক পৰিপূর্ণ কৰি তুলিবলৈ আহ্বান জনাইছে ঃ

'দুর্লভ মনুষ্য জন্ম নকৰা নিস্ফল।
চিন্ত মনে মাধৱৰ চৰণ কমল।
হৰিসে সবাৰো আত্মা বান্ধৱ ঈশ্বৰ।
মায়াময় ইটো পুত্র-ভার্যা কলেৱৰ।' ইত্যাদি

সেইবাবেই মোহাচ্ছন্ন জীৱনৰ কল্পতৰু স্বৰূপ হৰিভক্তিৰ আশ্রয় গ্রহণ কৰিবৰ বাবে শংকৰদেৱে ভক্তসকলৰ প্রতি আহ্বান জনাইছে।

জানি থোৱা ভাল

ভক্তিধর্মত বিনয় আৰু সংযমৰ ওপৰত বিশেষ গুৰুত্ব দিয়া হৈছে। মানৱীয় গুণসমূহৰ বিকাশ সাধন কৰি মানুহে চিত্তশুদ্ধি আৰু ৰিপুদমনৰ যোগেদি সুখী আধ্যাত্মিক জীৱন লাভ কৰিবলৈ সক্ষম হয়। চিত্তৰ চঞ্চলতাই মানুহৰ পার্থিৱ দুখ-দুর্গতিৰ মূল কাৰণ। সেইবাবেই শঙ্কৰদেৱে লিখিছে ঃ

'কদমদল জল চিত্ত চঞ্চল
থিৰ নোহো তিল এক।' ইত্যাদি।

বিনয়, সংযম, দয়া, ক্ষমা, সত্যবাদিতা, প্রেম, নিঃস্বার্থতা ইত্যাদি মানৱীয় গুণৰাজিৰ বিকাশ সাধন কৰি মানুহ দেৱতালৈ উন্নীত হ'ব পাৰে। মধ্যযুগৰ ভক্ত কবিসকলে মানৱীয় উদাৱতাত গুৰুত্ব দি হৰিভক্তিৰ দুৱাৰ সর্বসাধাৰণৰ কাৰণে মুকলি কৰি দিছিল।

৪.৭ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- ভক্তি-সাহিত্য সার্বজনীন মানৱীয় আবেদনৰ ওপৰত প্রতিষ্ঠিত আৰু ভক্তকবিসকলে জাতিভেদ-বর্ণ-বৈষম্য আঁতৰাই সমাজত শান্তি প্রতিষ্ঠাৰ প্রয়াস কৰিছিল। মধ্যযুগৰ ভক্তি আন্দোলনে কেইবা শ বছৰ ধৰি ভাৰতীয় জীৱনত গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা গ্রহণ কৰে। আন্তৰিক প্রেম, ভক্তি আৰু নিষ্ঠাৰ যোগেদি ভগৱানৰ কৃপা লাভ সম্ভৱ বুলি বাহ্যিক আচাৰ-আচৰণৰ বিৰোধিতা কৰি ভক্তিধর্মই জনসাধাৰণৰ মনত স্থায়ী প্রভাৱ বিস্তাৰ কৰিবলৈ সক্ষম হৈছিল।
- ভক্তিধর্ম সগুণ আৰু নির্গুণ ভক্তি ধাৰাত বিভক্ত হৈ মধ্যযুগৰ ভক্তিসাহিত্যক পৰিপুষ্ট কৰে।
- মধ্যযুগৰ ভক্তিধর্মৰ মূল আধাৰ হ'ল *ভাগৱত পুৰাণ* আৰু *ভাগৱত গীতা*। তাৰ লগে লগে দুখনি মহাকাব্য আৰু পুৰাণসমূহৰ ভূমিকা আছিল অতি গুৰুত্বপূর্ণ। *ভাগৱত পুৰাণৰ* লগে লগে *বিষ্ণুপুৰাণ, হৰিবংশ, পদ্মপুৰাণ, বায়ুপুৰাণ* আদিৰ ভূমিকা এইক্ষেত্রত উল্লেখযোগ্য।
- ভক্তিসাহিত্য সংস্কৃত সাহিত্যৰ মাজেদি আহি বৌদ্ধ আৰু জৈন সাহিত্যৰ লগতে আধুনিক ভাৰতীয় সাহিত্যলৈ অনুবাদৰ যোগেদি সম্প্রসাৰিত হয়।
- ভক্তিমার্গত নৈতিক আৰু আধ্যাত্মিক জীৱন যাপনৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিয়া হৈছে। তাৰ লগে লগে মানৱীয় অনুভূতিৰাজিৰ বিকাশ সাধনৰ যোগেদি আৰাধ্য দেৱতাৰ উপাসনাৰ

মাজেদি শ্ৰৱণ-কীৰ্তনক আদৰ্শ হিচাপে গ্ৰহণ কৰিবলৈ পৰামৰ্শ দিয়া হৈছে।

- আচৰণৰ বিৰোধিতা, ঐক্যান্তিক নিষ্ঠা আৰু গুৰুভক্তিৰ মাধ্যমেদি মুক্তি লাভৰ হেতুকে ভক্তিক গুৰুত্ব দিবলৈ সোঁৱৰাই দিয়া হৈছে।
- ভক্তি সাহিত্যত সমন্বয়ৰ ভাৱনা বিদ্যমান। বিভিন্ন দৰ্শন, ধৰ্মীয় চিন্তাৰ মাজত সমন্বয় সাধনৰ যোগেদি ভক্তিধৰ্মত উদাৰতাৰ আৰ্হি গ্ৰহণ কৰা হৈছে।
- ভক্তিধৰ্মই ভাৰতীয় জাতীয় জীৱনৰ দুষ্কৃতি নাশি সংস্কৃতি প্ৰতিষ্ঠাত গুৰুত্ব প্ৰদান কৰিছিল। সেয়ে কাব্য, নাট, গীত আদিৰ মাধ্যমত জনসাধাৰণৰ মানসিক উৎকৰ্ষ সাধনত গুৰুত্ব দিয়া হৈছিল।
- সগুণ ভক্তিধাৰা পৰৱৰ্তী কালত ৰামভক্তিধাৰা আৰু কৃষ্ণভক্তি ধাৰা এই দুই ভাগত বিভক্ত হয়। দুয়োটা ধাৰাতেই বিপুল সাহিত্যৰাজিৰ সৃষ্টি হয়। ভক্তকবিসকলে নিৰ্গুণ নিৰাকাৰ সাধনৰ পৰা আঁতৰি আহি ৰাম বা কৃষ্ণৰ ৰূপ গুণ, ঐশ্বৰ্য আৰু সৌন্দৰ্যক আধাৰ হিচাপে লৈ তেওঁলোকক পৰমপুৰুষ পৰমেশ্বৰ ৰূপত প্ৰতিষ্ঠা কৰিবলৈ কৰা প্ৰয়াসৰ পৰিণতি স্বৰূপে এই দুই ভক্তিধাৰাই মধ্যযুগত বিশেষ গুৰুত্ব লাভ কৰে।
- নিৰ্গুণ ভক্তিধাৰাই সন্তকাব্য আৰু চুফী কাব্যৰ মাজেদি বিকাশ লাভ কৰে। দুয়োটা ধাৰাতেই পৰ্যাপ্ত পৰিমাণে সাহিত্যৰ সৃষ্টি হয়।
- ভক্তিধৰ্মৰ সামাজিক দিশটো যথেষ্ট তাৎপৰ্যপূৰ্ণ। সকলো শ্ৰেণীৰ লোককে ভক্তিধৰ্মৰ অংশীদাৰ কৰিবৰ কাৰণে ভক্তিকবিসকলে প্ৰয়াস কৰিছিল। জাতি-ভেদ-বৰ্ণ-বৈষম্য আঁতৰাই এখনি শ্ৰেণীহীন সমাজ গঠনৰ পোষকতা কৰিছিল। হিন্দু আৰু মুছলমানৰ মাজৰ সংঘৰ্ষ হ্ৰাস কৰি আনকি জনজাতি মূলৰ লোকসকলকো বিশ্বাস আৰু আস্থাত লৈ নৱবৈষ্ণৱ ভক্তিধৰ্মৰ অংশীদাৰ কৰা হৈছিল।

৪.৮ অধিক জানিবলৈ

অসমীয়া গ্ৰন্থ ঃ

১। গোস্বামী, উপেন্দ্ৰনাথ; (১৯৭৮) ঃ ভাষা আৰু সাহিত্য, গুৱাহাটী ঃ মণি-মাণিক প্ৰকাশ

২। নাথ, ৰাজমোহন; (১৯৫০) ঃ নাৰদীয় ভক্তি সূত্ৰ

৩। নাথ, ৰাজমোহন; (১৯৫০) ঃ শাণ্ডিল্যৰ ভক্তি সূত্ৰ, শ্বিলং ঃ চপলা বকু ষ্টল

৪। নাথ, ৰাজমোহন; (১৯৫০) ঃ ভক্তি ৰত্নাকৰ, গুৱাহাটী ঃ দত্ত বৰুৱা এণ্ড কোম্পানী

৫। নাথ, প্ৰফুল্ল কুমাৰ; (২০১৭) ঃ ভক্তিমাৰ্গ আৰু ভাৰতীয় ভক্তিসাহিত্যত এভুমুকি, গুৱাহাটী ঃ বিশাল প্ৰকাশন

৬। নেওগ, মহেশ্বৰ; (১৯৮৬) ঃ অসমীয়া সাহিত্যৰ ৰূপৰেখা, গুৱাহাটী ঃ চন্দ্ৰ প্ৰকাশ

৭। নেওগ, মহেশ্বৰ; (১৯৮৫) ঃ পুৰণি অসমৰ সমাজ আৰু সংস্কৃতি, ৪র্থ সংকলন, মহেশ্বৰ নেওগ স্মৃতি ন্যাস

৮। নেওগ, ডিম্বেশ্বৰ; (১৯৭৭) ঃ যুগনায়ক শংকৰদেৱ, গুৱাহাটী ঃ শুৱনি প্ৰকাশ

৯। নাথ, প্রফুল্ল কুমাৰ (সম্পাদনা); (২০১৪) ঃ অসমৰ নৱবৈষ্ণৱ ভক্তিধর্ম আৰু মহাপুৰুষ শংকৰদেৱ, গুৱাহাটী ঃ এন এল পাব্লিকেশ্বন

১০। নাথ, প্রফুল্ল (সম্পাদক); (২০১৭) ঃ শংকৰদেৱ অধ্যয়নৰ ঐতিহ্য, গুৱাহাটী ঃ কে কে পাব্লিকেশ্বন

১১। শর্মা, সতেন্দ্রনাথ; (১৯৮৪) ঃ পুৰণি সাহিত্য অধ্যয়ন, ১ম সংকলন, গুৱাহাটী ঃ সৌমাৰ প্রকাশ

১২। শাস্ত্রী, মনোৰঞ্জন; (১৯৯১) ঃ অসমৰ বৈষ্ণৱ দর্শনৰ ৰূপৰেখা, জার্নাল এম্পোৰিয়াম

ইংৰাজী গ্রন্থ ঃ

1. Bhandarkar R.G (1996) : Vaisnavism, Saivism and Minor Religious system; Varanashi.
2. Neog, Mahaswar (1965) : Sankardeva and his Times, Early History of Vaisnava faith and Movement in Assam, G.U.

৪.৯ অগ্রগতিৰ খতিয়ান (কেৱল ৰূপৰেখা)

১ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ শাখা ৪.৪ ৰ যি কোনো দুটা বা তিনিটা শাৰী উল্লেখ কৰিব।

২ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ মধ্যযুগৰ ভক্তি সাহিত্যলৈ অৰিহণা যোগোৱা বিভিন্ন সগুণ ভক্তিধাৰাৰ পন্থাৰ নামোল্লেখ..... সেই সমূহৰ চমু পৰিচয় আৰু প্রত্যেক পন্থাই ভক্তি সাহিত্যলৈ আগবঢ়োৱা অৱদানৰ উল্লেখ।

৩ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ মধ্যযুগীয় ভক্ত কবিসকলে সমাজৰ লোকসকলক ভক্তি মার্গলৈ আনিবলৈ কেনে ধৰণৰ প্রয়াস কৰিছিল....জনগণৰ মনত আধ্যাত্মিক চেতনাৰ জাগৃতিৰ বাবে তেওঁলোকে লোৱা পদক্ষেপ।

৪.১০ আৰ্হি প্রশ্ন

প্রশ্ন নং ১ ঃ ভক্তিধর্মৰ সাধাৰণ বৈশিষ্ট্যসমূহ কি কি? চমুকৈ আলোচনা কৰক।

প্রশ্ন নং ২ ঃ ভক্তি সাহিত্যৰ প্রধান ধাৰাসমূহ কি কি? প্রতিটো ধাৰাৰে চমু আভাস দিয়ক।

প্রশ্ন নং ৩ ঃ সগুণ ভক্তিধাৰাৰ বিষয়ে চমুকৈ লিখক।

প্রশ্ন নং ৪ ঃ ভক্তি সাহিত্যৰ সামাজিক অভিব্যক্তি সম্পর্কে এটি চমু আভাস দিয়ক।

প্রশ্ন নং ৫ ঃ নৈতিক আৰু আধ্যাত্মিক উৎকর্ষ সাধনত ভক্তি সাহিত্যৰ ভূমিকা সম্পর্কে চমুকৈ লিখক।

*** ***** ***